

Ryc. 3. Subkowy, pow. Tczew, woj. pomorskie. Toporek ze zlepienia

wierzchniej i obucha. Oba toporki należy datować na schyłkowy neolit lub początek epoki brązu. Związane są prawdopodobnie z osadnictwem kręgu sznurowego (J. Machnik: Krąg kulturowy ceramiki sznurowej, [w:] Prahistoria ziem polskich II, s. 337 nn.), poświadczonym właśnie przez luźne znaleziska ceramiki i wytworów z kamienia i krzemienia.

Kinga Stanek
Aleksandra Żórawska

Nieznane zabytki o charakterze „nieużytkowym” z zachodniej części Karpat polskich

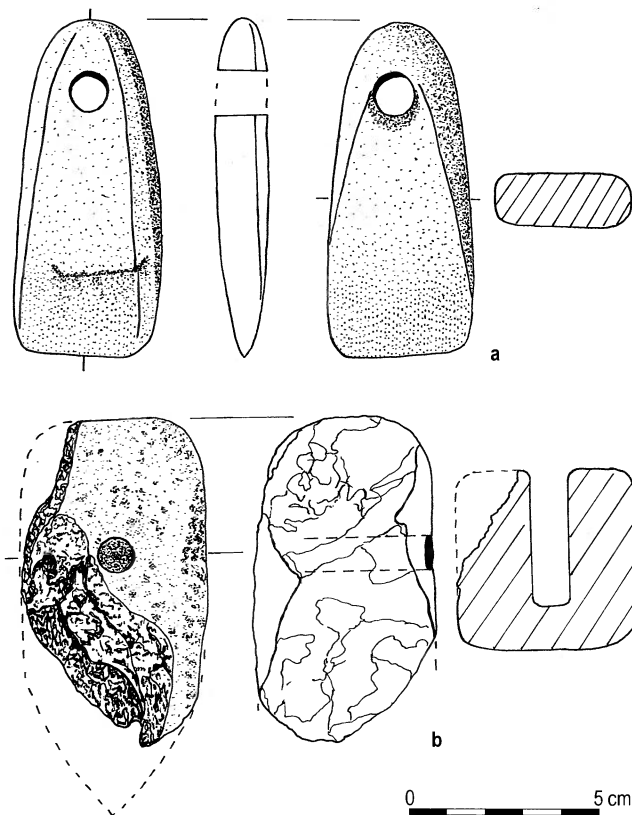
Przedmiotem opracowania są cztery zabytki pochodzące z Muzeum Okręgowego w Bielsku-Białej i z Muzeum w Żywcu. Ze względu na swój domniemany „nieużytkowy” charakter nie zostały one uwzględnione we wcześniejszych zestawieniach materiałów kamiennych ze zbiorów muzeów województwa bielskiego (por. E. M. Foltyn, E. Foltyn: Bielsko-Biała, „Silesia Antiqua” 31, 1989, s. 164–165; tychże: Materiały kamienne z Kotliny Żywieckiej, AAC XXVIII, 1989, s. 195–198; E. M. Foltyn, E. Foltyn, W. Kuś: Wyroby kamienne z zachodniej części Karpat Polskich ze zbiorów muzeów w Bielsku-Białej i Cieszynie, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne” XXXII, 1991, s. 301–336).

1. Jasionica, gm. loco, woj. śląskie. Brak bliższej lokalizacji. Kamienna (piaskowiec) motyczka czworosieczna, płaska, o „zeszlifowanych” bokach i powierzchni całkowicie wygładzonej. Przekrój poprzeczny w kształcie prostokąta o ściętych narożach, przekrój podłużny zbliżony do soczewkowatego. Obuch zaokrąglony, ostrze proste. Dług. 8,8 cm, szer. 4,0 cm, grub. 1,7 cm, grub. obucha 1,1 cm, szer. ostrza 3,5 cm. Otwór o średn. 1,1–1,2 cm umieszczony jest w $\frac{4}{5}$ dług. okazu. Przedmiot wykazuje charakterystyczne skrócenie w stosunku do płaszczyzny poziomej (Ryc. 1a). Zbiory Muzeum Okręgowego w Bielsku-Białej, inw. MB-B/A/8. Uwaga: termin „motyczka” uwzględnia cechy formalne zabytku (miejsce otworu w stosunku do ostrza), nie ma jednak związku z jego domniemaną funkcją.

Z obszaru Polski autorom znany jest tylko jeden zabytek przypominający motyczkę z Jasionicy. Jest nim fragment małej,

czworosiecznej, płaskiej siekierki z jaskini dr Mejera w Czuloście, woj. małopolskie, zidentyfikowanej i przypisanej kulturze pucharów lejkowatych przez M. Cabalską (Kultura pucharów lejkowatych, [w:] Pradzieje powiatu krakowskiego, tom I, Prace Archeologiczne I, Kraków 1960, s. 156, ryc. 12). J. Bąbel (Kult topora w neolicie ziem polskich, WA XLV/1, 1980 (1981), s. 4) sugeruje możliwość zaliczenia tego okazu do inwentarza kultur naddunajskich. Wyroby z jaskini dr Mejera i z Jasionicy łączy zaokrąglenie obucha, profilowanie krawędzi bocznych, przekroje i usytuowanie otworu. Różni je nieco zarys przedmiotu – w przypadku siekierki z Czulośta jest on bardziej zbliżony do wydłużonego trójkąta. Należy jednak pamiętać, że zabytek ten jest ułamany. J. Bąbel (*Op. cit.*, s. 4) dopuszcza możliwość wykorzystywania siekierki z jaskini dr Mejera jako przedmiotu do zawieszania, mogącego świadczyć o kultcie siekiery w neolicie na ziemiach polskich. Wydaje się, że motyczka z Jasionicy nie pełniła funkcji użytkowej. Mogła być również przedmiotem do zawieszania (amuletem?, być może o charakterze apotropaicznym). Wskazuje na to umieszczenie otworu, jego wielkość, a także specyficzne skrócenie zabytku. Łączyłaby się ona z grupą znanych z Europy neolitycznych siekier z wywierconymi w obuchu otworami do zawieszania (por. J. Bąbel: *op. cit.*, s. 4).

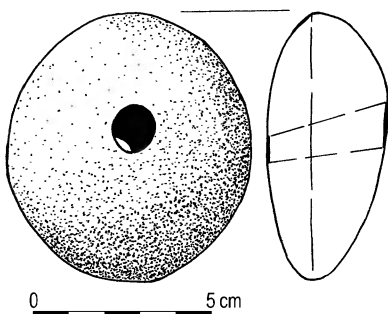
2. Żywiec-Sporysz, miasto, woj. śląskie, góra Grojec. Fragment glinianego(?) przedmiotu przypominającego czworosieczny topór, o pierwotnym zarysie prawdopodobnie pięciobocznym a przekroju poprzecznym kwadratowym. Ostrze nie zachowane, obuch prostokątny o zaokrąglonych narożach, częściowo uszkodzony. Powierzchnia porowata, pokryta nalotem (malowanie?) barwy ciemnoczerwono-brązowej. Dług. zach. 8,6 cm, szer. 4,8 cm, grub. 4,6 cm. W $\frac{2}{3}$ pierwotnej dług. okazu niedowiercony otwór o średn. 0,9 cm (Ryc. 1b). Zbiory Muzeum w Żywcu, inw. MŻ A/11 (dar p. Gołka w 1969 r.).

Ryc. 1. Jasionica, woj. śląskie. Motyczka kamienna (a); Żywiec-Sporysz, woj. śląskie. Gliniana(?) imitacja topora (b)

Przedmiot ten stanowi prawdopodobnie imitację topora kamiennego. Najbardziej zbliżony jest do glinianych naśladownictw toporów bojowych, spotykanych w kulturze pucharów lejkowatych (*Op. cit.*: s. 20, ryc. 4k, tabl. I, typ BV) i w kulturze lendzielskiej (J. Pavelčík: Drobne terrakoty z Hlinska u Lipniku w Lipniku (okr. Přerov), PA 73, 1982, s. 283–284). Interpretacja funkcji tego typu wyrobów jest niejednoznaczna. Najczęściej przyjmuje się, że są one przejawem kultu topora bojowego (por. J. Bąbel: *op. cit.*, s. 21, tam dalsza literatura).

3. Żywiec, miasto, woj. śląskie, w rozlewisku rzeki Koszarawy, pod Małym Grojcem, pod tzw. Wieczorkowem. Kamienna (piaskowiec?) główka buławy(?). Zarys okrągły, przekrój podłużny jajo-waty, pow. starannie wygładzona. Średn. 7,1 cm, najw. grub. 3,5 cm. Otwór stożkowaty o średn. 1,3–0,8 cm umieszczony asymetrycznie (Ryc. 2). Zbiory Muzeum w Żywcu, inw. MŻ A/8 (dar M. Żywotki w 1968 r.)

Ryc. 2. Żywiec, woj. śląskie. Kamienna główka buławy

i okazyjna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły, APolski 26, 1981, s. 147–190). Przypisuje się im funkcję praktyczną, obok symbolicznej – atrybutu władzy (J. Fogel: *op. cit.*, s. 179; S. Vencl: *op. cit.*, s. 13, 36).

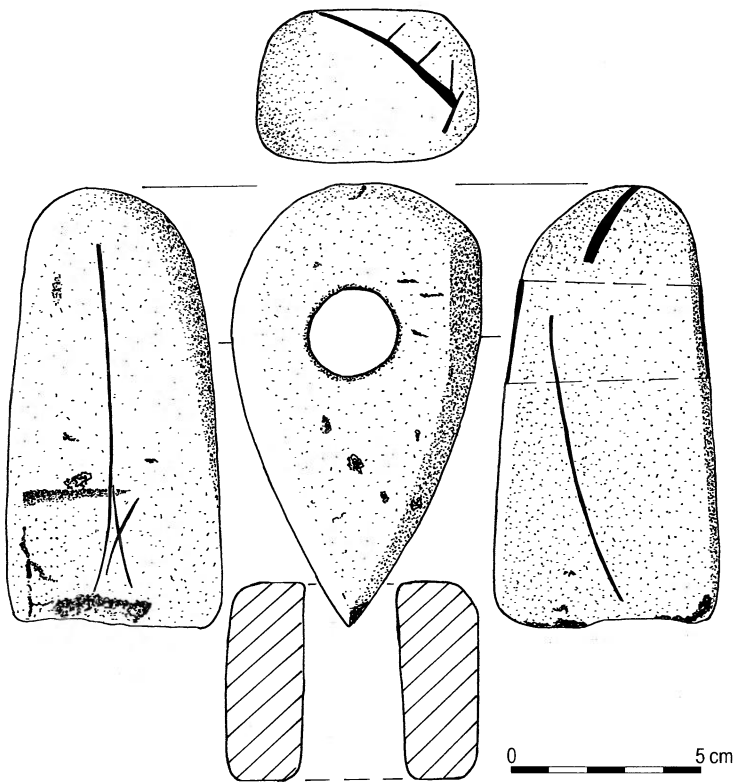
4. Żywiec, miasto, woj. śląskie, w rozlewisku rzeki Koszarawy, pod Małym Grojcem, pod tzw. Wieczorkowem. Kamienny (piaskowiec?) topór czworościenny, lekko asymetryczny, o zarysie zbliżonym do romboidalnego, w rzucie bocznym rozszerzający się w kierunku ostrza. Przekrój poprzeczny zbliżony do kwadratu o zaokrąglonych narożach. Obuch zaokrąglony. Powierzchnia całkowicie wygładzona; na obu ściankach bocznych w układzie pionowym linie ryte – na jednej w kształcie znaku „X”. Na obuchu przedstawienie figuralne(?) – jelenia/konia(?). Dług. 11,4 cm, najw. szer. 6,6 cm, najw. grub. 6,2 cm (Ryc. 3). Zbiory Muzeum w Żywcu, inw. MŻ A/6 (dar W. Jakubca w 1958 r.).

Pod względem formy toporok z Żywca wykazuje największe podobieństwo do romboidalnych toporoków o zaokrąglonym obuchu kultury ceramiki sznurowej (J. Machnik: Krąg kultury ceramiki sznurowej, [w:] Prahistoria ziem polskich II, s. 398, 404, ryc. 245:16, 247:21,22; P. Valde-Nowak: Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu, Wrocław 1988, s. 36, tabl. XIV:1,6). Interesujący jest fakt wystąpienia na tym zabytku rytów: linii o rozszczeplonym końcu (jedno z ramion tworzy znak „X”) oraz rytu figuralnego, wyobrażającego jelenia(?) lub konia(?). Zwierzę stoi na tylnych nogach, w wykroku, z wysuniętą do przodu lewą nogą, która jest wyraźnie dłuższa od znajdującej się głębiej prawej nogi. Nogi przednie, z których lewa przesłania prawą, są uniesione (podkurczone?) i zgięte w stronę brzucha. Głowę osadzoną na masywnym, grubym karku wieńczą nastroszone uszy lub po-

roże(?). Zad wąski, prosty, płynnie przechodzi w długi, opuszczony ogon, rozszerzający się na końcu. Rysunek jest niezbyt głęboki (0,5–0,7 mm), ale wyraźny. Poszczególne odcinki wyobrażenia, wykonane kreską pojedynczą lub zwielokrotnioną, mają różną szerokość: tułów i ogon 2–3 mm, głowa 1 mm, nogi do 0,5 mm.

Przedstawienia tych zwierząt na toporkach kultury ceramiki sznurowej nie zostały dotychczas odnotowane w literaturze. Znany jest natomiast znak ukośnego krzyża występujący na kamiennych toporkach typu ślezańskiego, które jednak pod względem formy odbiegają znacznie od okazu z Żywca. Odmienne jest również samo przedstawienie ukośnego krzyża. Tworzy go kilka pasm żłobków krzyżujących się przy otworze, co niektórym badaczom nasunęło myśl, iż jest to naśladownictwo sznura lub łyka, którym przymocowywano toporek do trzonka, albo też magiczny środek zabezpieczający wyrób przed złamaniem (K. Smutek: Ślezańskie topory bojowe, ZOW 19, 1950, s. 157).

W świetle powyższych uwag wydaje się, że albo mamy tu do czynienia z pierwszym w kulturze ceramiki sznurowej przypadkiem obecności na toporze kamiennym rytu w kształcie „X” oraz rytu figuralnego, albo też że topór formalnie przynależny do tej kultury został pokryty rytami później, w trakcie jego wtórnego użytkowania. Ponieważ odnotowano zjawisko wtórnego wykorzystywania neolitycznych toporoków kamiennych przez ludność kultury łużyckiej (M. Kostrzevska: Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce, PArch. IX, 1950–1953 [1953], s. 214–257; J. Fogel: *op. cit.*) dopuszczalna jest myśl o takim właśnie użyciu omawianego wyrobu przez ludność tejże kultury. Przypuszczenie to wzmacniać może obecność w niedalekiej odległości od miejsca znalezienia toporka – na górze Grojec – stanowiska kultury łużyckiej (T. Reymann: Znaczenie badań archeologicznych na Grojcu, „Gronie” I/1, 1938, s. 15–19; T. Sulimirski: Sprawozdanie z badań na Grojcu, „Gronie” I/1, 1938, s. 210; B. Gołąb: Znaleźiska kultury łużyckiej i puchowskiej na Grojcu k. Żywca, „Karta Groni” XIV, 1988 (1989), s. 271–271; R. Madyda-Legutko: Sytuacja kulturowa we wczesnej epoce żelaza na terenie polskiej części Karpat Za-

Ryc. 3. Żywiec, woj. śląskie. Topór kamienny

chodnich, „Śląskie Prace Prehistoryczne” 4, 1995, s. 241–265). Motyw ukośnego krzyża, analogiczny do żywieckiego i interpretowany jako symbol solarny, był w kulturze łużyckiej bardzo popularny (B. Gediga: Śladami religii Prasłowian, Wrocław 1976, s. 131 nn.; tenże: Zagadnienia religii, [w:] Prahistoria ziem polskich IV, s. 328; W. Szafranski: Religia Słowian, [w:] Religie Bliskiego Wschodu i dawnej Europy, Warszawa 1981, s. 269) i – co dla nas najistotniejsze – występował między innymi na toporach kamiennych (M. Kostrzewska: *op. cit.*; J. Fogel: *op. cit.*). Przedstawienia jelenia i konia zbliżone do tego z Żywca obecne są, w postaci rytów, na ceramice kultury łużyckiej, pomorskiej oraz zespołu wschodniohalszackiego, w tzw. grupie soprońskiej (B. Gediga: Motywy figuralne w sztuce ludności kultury łużyckiej, Wrocław 1970; tenże: Śladami religii...; tenże: Zagadnienia...; K. Jażdżewski: Pradzieje Europy Środkowej, Wrocław 1981, s. 413, ryc. 141). Ponadto dla naddunajskich kultur okresu halszackiego charakterystyczne jest umieszczanie na obuchach brązowych toporków figurek jeźdźców lub zwierząt (B. N. Grakov: Rannyj żelazny vek (kultury zapadnoy i jugovostočnoy Evropy), Moskwa 1977, s. 37, 39, ryc. 18:1).

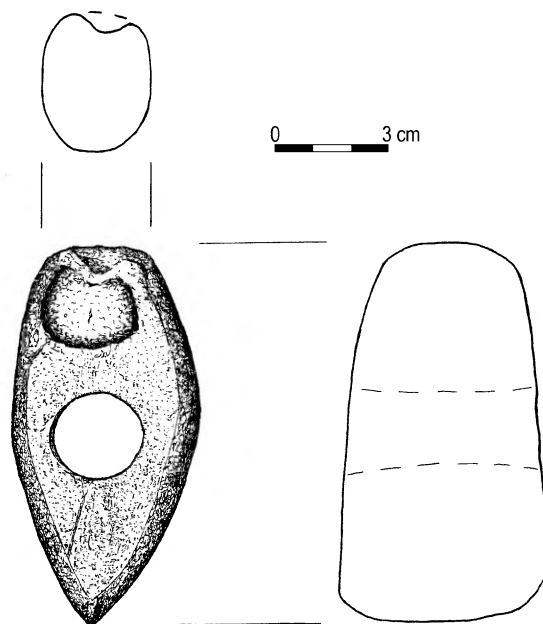
Reasumując, kamienny topór z Żywca można interpretować jako przedmiot formalnie związany z kulturą ceramiki sznurowej, jednak najprawdopodobniej w okresie halszackim ozdobiony i wtórnie wykorzystywany przez ludność kultury łużyckiej. Wyjaśnienia wymagałyby jeszcze geneza przedstawienia figuralnego na nim występującego. Wydaje się ono być śladem oddziaływań kulturowych z południa, z zespołu grup halszackich. Wzorec południowy, tj. figurki jeźdźców lub zwierząt na obuchach toporków brązowych, ze względu na zastosowany surowiec (kamień) uległ przetworzeniu i uproszczeniu, przyjmując postać ryty na obuchu.

Edelgarda M. Foltyn
Eugeniusz Foltyn

Kamienny topór z Łubienicy, pow. pułtusk

W roku 1964 Antoni Kosiński znalazł w odległości około 100 m na północny wschód od swojego gospodarstwa w Łubienicy, gm. Pokrzywnica, pow. pułtusk, woj. mazowieckie, kamienny topór. Zabytek zalegał w warstwie ziemi ornej, niedaleko wysokiego brzegu Narwi. 7 lipca 1968 roku został on przekazany prof. dr. hab. Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi z Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego. Obecnie zabytek znajduje się w zbiorach Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. Poniższy opis topora został wykonany głównie według zaproponowanego niedawno w literaturze wzoru (A. Kulczycka-Leciejewiczowa, A. Majerowicz, A. Prinke, J. Skoczylas, W. Wojciechowski: Opis zabytków kamiennych – propozycja standaryzacji, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, seria B, tom XCVI, Warszawa 1996).

Topór został wykonany z amfibolitu – skała jest drobnoziarnista, maficzna o dość znacznym stopniu metamorfizmu (Dr. hab. A. Barczukowi z Instytutu Geochemii, Mineralogii i Petrografii UW dziękuję za wykonanie analizy petrograficznej). Kształt topora: w rzucie poziomym – pięcioboczny; uformowanie płaszczyzn górnej i dolnej – wypukłe; uformowanie płaszczyzn bocznych – wypukłe; przekrój podłużny – trapezowaty z zaokrąglonymi krawędziami; przekrój poprzeczny – w partii obuchowej owalny, na wysokości otworu kwadratowy z zaokrąglonymi krawędziami, przy ostrzu pionowo owalny. Obuch jest niewyodrębniony, lekko wypukły i ma owalny zarys. Ostrze niewyodrębnione, nierozszerzone, w zarysie wachlarzowate. Otwór kołisty, usytuowany centralnie w stosunku do długości okazu, w przekroju klepsydrzowaty, wywiercony dwustronnie. Górna płaszczyzna

Ryc. 1. Łubienica, pow. Pułtusk. Topór kamienny

topora przy obuchu uszkodzona. Wymiary: długość – 101 mm, najw. szer. – 49 mm, szer. przy obuchu – 34 mm, szer. przy ostrzu – 17 mm, najw. grubość – 53 mm, wymiary obucha – 29×37 mm, średn. otworu – 23 mm, najw. długość ostrza – 53 mm (Ryc. 1).

Przeprowadzenie poprawnej klasyfikacji chronologiczno-kulturowej topora z Łubienicy jest bardzo trudne, znaleziono go bowiem luźno, bez kontekstu archeologicznego. Klasyfikacja ta musi się więc oprzeć na mniej precyzyjnej analizie typologicznej. Topór z Łubienicy należy do okazów cechujących się w rzucie poziomym kształtem niewyraźnie pięciobocznym, zaś w przekroju podłużnym trapezowatym. Egzemplarze tego typu znane są ze stanowisk kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce, na Śląsku, Morawach oraz na Ukrainie (J. Machnik: Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce, Wrocław 1966, s. 155–156). Topory podobnego kształtu spotykane są także na stanowiskach kultury łużyckiej (M. Kostrzewska: Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i wczesnożelaznej, PArch. IX, 1953, s. 243). Występują one zwykle na Śląsku i w Wielkopolsce, gdzie datowane są od V okresu epoki brązu po okres halszacki D (J. Fogel: Broń ochronna i okazjonalna ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły, APolski XXVI, 1981, ryc. 3, 7, tab. 2). Najbliższy terytorialnie Łubienicy topór tego typu, zaliczony do kultury łużyckiej i datowany na epokę brązu, został znaleziony w miejscowości Roztoka, pow. pruszkowski (J. Głósik, K. Kowalski: Katalog materiałów zabytkowych pogotowia archeologicznego za 1971, WA XXXIX, 1974, s. 97–98).

Niestety, w polskiej literaturze brak nowoczesnych studiów nad młodszą epoką kamienia obszaru Mazowsza, a zwłaszcza nad problematyką kamieniarstwa, co uniemożliwia jednoznaczną identyfikację topora z Łubienicy. Z Mazowsza północnego znane są zarówno toporki neolityczne, w tym przypisywane kulturze ceramiki sznurowej (np. J. Korsak: Neolityczne siekiery kamienne w zbiorach Muzeum Okręgowego w Ostrołęce, WA L, 1985, s. 155–156), jak i „łużyckie” (J. Dąbrowski: Epoka brązu w północno-wschodniej Polsce, Białystok 1997, s. 76–77), ale brak wśród nich egzemplarzy o identycznej formie jak egzemplarz z Łubienicy. Fakt, że został on znaleziony luźno nakazuje zachować ostrożność w jednoznacznym zaklasyfikowaniu go do którejś z kultur archeologicznych (K. Kowalski: Materiały do badań neolitu w Polsce, MSiW III, 1975, s. 70).

Tomasz Purowski